

بررسی سرزمین شام و باب لد از منظر روایات مهدوی

حجت الله رجیبی^۱

چکیده

سرزمین «شام» و «باب لد» از اماکن و شهرهایی هستند که دارای جایگاه خاص و اثرگذار بر تحولات آخرالزمان و هندسه ظهور آخرین حجت الاهی هستند. در متون دینی از نقش و جایگاه این دو مکان در اتفاقات و رویدادهای ظهور بسیار یاد شده است و روایات فراوانی در این زمینه عنوان شده‌اند.

این دو مکان از مکان‌های تاریخی و باستانی جهان به شمار می‌روند و نیز به دلیل جایگاه تاریخی و فرهنگی و موقعیت حساس و استراتژیک، از اهمیت بسیار زیادی برخوردار هستند و به همین سبب، در طول تاریخ محل مناقشه و کشمکش میان قدرت‌ها و کشورهای مختلف بوده و بسیاری از کشورها به دنبال فتح و تسلط بر این مناطق بوده‌اند.

شاید چیزی که باعث تمایز این دو شهر از سایر شهرهای تاثیرگذار در واقعه ظهور گردیده است؛ وقوع فتنه‌ها و درگیری‌های فراوان در قبل و بعد از ظهور در این دو منطقه می‌باشد که در روایات با واژه «فتن» از آن‌ها تعبیر شده است. طبق روایات، شهر «لد» محل فرود آمدن حضرت عیسی و کشته شدن دجال بوده و شهر شام نیز محل وقوع جنگ‌ها و درگیری‌های شدید آخرالزمانی و شورش سفیانی و اتفاقات مهم پس از این شورش خواهد بود.

این نوشتار به معرفی این دو شهر مهم و تاثیرگذار اقدام کرده و ضمن بررسی اهمیت و جایگاه این دو شهر، به تشریح اتفاقات و رویدادهای آخرالزمانی مربوط به این دو مکان، با توجه به روایات مربوط پرداخته است.

واژگان کلیدی: مهدویت، شام، باب لد، فتن، آخرالزمان.

مقدمه

در منابع روایی و تاریخی، برای برخی از شهرها نقش پررنگ و تاثیر گذاری بر تحولات و وقایع و اتفاقات آخرالزمان بیان شده است که حاکی از اهمیت و جایگاه ویژه این شهرها در آخرالزمان می‌باشد و آن، از نگرش تیزبین و الهی اولیای الهی دور نمانده است و حضرات ایشان، با اشاره به اتفاقات آخرالزمانی به نقش و جایگاه این شهرها در تحولات آخرالزمانی اشاره کرده‌اند. سرزمین شام و باب لد - که به این سرزمین متعلق می‌باشد- از شهرهای تاثیرگذار و مهم بر اتفاقات و رویدادهای آخرالزمانی می‌باشند و بر اساس روایات، در زمینه تحولات آخرالزمانی نقش بسیار پررنگی ایفا دارند و از اهمیت به سزایی برخوردارند.

سرزمین شام به دلیل سابقه دینی و فرهنگی و تاریخی و وجود اماکن تاریخی و مذهبی و موقعیت بسیار حساس استراتژیک، از اهمیت و جایگاه والایی برخوردار است. باب لد نیز به خاطر این که مدفن جرجیس، از قدیسان مسیحیت می‌باشد، برای مسیحیان فلسطین و جهان دارای از اهمیت ویژه‌ای است.

شام

«شام» یا «شامات» به منطقه‌ای اطلاق می‌گردد در جنوب غرب آسیا که از شمال به رشته کوه‌های توروس، از جنوب به صحرای عرب از خاور به میانرودان و از باختر به دریای مدیترانه محدود است. در هزاره دوم پیش از میلاد، به این مکان، به ویژه به نواحی جنوبی آن، «کنعان» می‌گفتند.

این منطقه در برگیرنده سرزمین‌هایی است که امروزه کشورهای سوریه، اردن، لبنان، اسرائیل، فلسطین، قبرس، بخش‌هایی از جنوب ترکیه و شرق مصر در آن جای دارند. گاهی بخش‌هایی از غرب عراق را نیز جزو سرزمین شام به‌شمار می‌آورند. از شهرهای مهم سرزمین شام می‌توان به دمشق، انطاکیه، حلب اشاره کرد.

این سرزمین در زمان ابوبکر، ضمیمه قلمرو اسلام گشت و پس از خلفای راشدین تا روزگار عباسیان، جزئی از قلمرو اسلامی و در زمان خلافت امویان (۷۵۰-۶۶۱ میلادی) شهر دمشق آن، مرکز خلافت اسلامی نیز بود.^۱

۱. گای لسترن، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، بین‌النهرین، ایران و آسیای مرکزی از زمان فتوحات مسلمین تا ایام تیمور، ص ۲.

علت نامگذاری

در مورد نام گذاری شام، چند نظریه عنوان شده است:

۱. شام را بدین دلیل شام گویند که در جهت شمال (شام) قبله قرار گرفته است؛^۱
۲. بر این سرزمین «سام بن نوح» (شام بن نوح) حکومت داشته و آن شهر را بنا نهاده که در نتیجه به اسم او شهرت یافته است؛^۲
۳. برخی گفته‌اند شام از «شامه»، به معنای «نقطه» است که به دلیل فراوانی روستاها و منطقه‌های نزدیک به هم، آن را شام نامیدند؛ زیرا آن جا منطقه‌ای به رنگ‌های مختلف سبز، سیاه و سفید خلخال بود (همان‌طور که خال بدن انسان را شام گویند) و سام بن ارم بن سام بن نوح آن را ساخت؛^۳
۴. بعضی می‌گویند چون قومی از کنعان در این سرزمین ساکن شدند؛ «فَتَشَاءُمُوا إِلَيْهَا»؛ این سرزمین را شام نامیده‌اند.^۴

تاریخچه سرزمین شام

منطقه شامات پیش از آن که تحت سلطه مسلمانان در آید، در تصرف امپراتوری روم شرقی بود. قبل از اسلام، قبایل بزرگ عربی از جزیره‌العرب به این دیار کوچ کرده بودند که مهم‌ترین آن قبایل عبارت بودند از: قضاعه، جذام، لخم، کلب، تنوخ، سلیح و بهراء. آنان به دلیل زندگی طولانی در جوار رومیان، غالباً به کیش نصرانی درآمده و آداب و رسوم آن‌ها را پذیرفته بودند.^۵ پس از بعثت پیامبر خدا ﷺ، دو جنگ به نام‌های سریه موته و غزوه تبوک علیه رومیان در منطقه شامات درگرفت. پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ، شام در سال چهاردهم هجرت در عصر خلافت ابوبکر فتح شد و باقی مناطق نیز به مرور زمان در عصر خلافت عمر تصرف شدند.^۶

۱. شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله حموی، معجم البلدان، ج ۳، ص ۳۱۲.

۲. همان.

۳. همان.

۴. همان.

۵. سایت اینترنتی کتابخانه طهور، بازیابی ۲ بهمن ۱۳۹۱.

۶. روحانی، آشنای با کشورهای اسلامی، ص ۳۰.

پس از فتح شام، حکومت آن جا به معاویة بن ابی سفیان واگذار شد. وی از آن تاریخ تا سال ۳۵ هجری از سوی خلفای سه‌گانه، حاکم شام بود تا این که در آن سال، با آغاز خلافت امام علی علیه السلام از حکمرانی شام عزل شد؛ ولی او زربار نرفت و این نزاع به جنگ صفین منتهی شد. پس از شهادت امام علی علیه السلام، معاویه با نیرنگ به حکومت رسید و شام را مرکز حکومت امویان قرار داد و این شهر تا سال ۱۳۲ هجری پایتخت باقی ماند.

از آن پس عباسیان، همدانیان، فاطمیان مصر، سلاجوقیان و عثمانیان بر آن دیار حکومت کردند تا این که در قرون اخیر با سلطه غربیان، به ویژه پس از جنگ جهانی اول، این سرزمین از هم متلاشی و به چند کشور عربی تقسیم شد.^۱

نقش پر رنگ شام در واقعه ظهور

در روایات عصر ظهور، یکی از مهم‌ترین نقاط اثرگذار بر واقعه شریف ظهور، شام است. اصلی‌ترین شورش مقابله کننده با ظهور از این مناطق است که شورش مذکور در نظر دارد ضمن مبارزه با موج بیداری و انقلاب اسلامی منطقه ای، جوامع اسلامی را تحت سلطه خود در آورد.

این سرزمین، مبدا، معبر و محل تلاقی قیام‌های بسیاری در عصر ظهور است و جنگ‌های بزرگی در این سرزمین در عصر ظهور واقع می‌شوند که گویای اهمیت آن برای طرف‌های درگیر است. روایات مربوط به شام بعد از خروج سفیانی، دارای شفافیت است و می‌توان توالی و ترتیب آن‌ها را تا حدودی مشخص کرد؛ اما این سرزمین، قبل از خروج سفیانی و در فاصله زمانی متصل به خروج وی نیز شاهد تحولات مهمی خواهد بود که این تحولات به صورت نامنظم و قدری مبهم در روایات ذکر شده‌اند. بر اساس منابع موجود، برای سرزمین شام، تحولات بسیاری را برشمرده‌اند که با دسته بندی آن‌ها می‌توان به وقایع زیر اشاره کرد:

۱. فتنه عمومی در سرزمین‌های اسلامی که در شام هم وجود دارد؛^۲

۲. فتنه ویژه برای شام، اختلاف شدید، خشکسالی و قطعی به علت محاصره اقتصادی

غرب؛^۳

۱. همان، ص ۳۱.

۲. سیوطی، لفتاوی، ج ۲، ص ۱۳۸؛ نعمانی، الغیبه، ص ۱۳۲؛ سید بن طاووس، ملاحم والفتن، ص ۱۱۴ و مجلسی، بحارالانوار، ج ۵۲، ص ۲۲۲.

۳. شیخ طوسی، غیبت، ص ۷۶۲؛ راوندی، الخرائج و الجرائح؛ ج ۳، ۱۱۳۵ و حاتری یزدی، الزام الناصب، ص ۲۰۴.

۳. درگیری میان دو گروه معارض در شام و پراکندگی و ضعف آن‌ها؛^۱
۴. بلند شدن ندا و صدایی بشارت بخش از جانب شام؛^۲
۵. وقوع زلزله‌ای مهیب و کشته شدن افراد بسیاری در شام؛^۳
۶. ورود نیروهای خارجی به شام، شامل نیروهای ایرانی، غربی، مغربی و ترک؛^۴
۷. درگیری ابعق، اصبه و سفیانی در شام که به قدرت یابی سفیانی منجر می‌شود.^۵

روایات عصر ظهور، جوّی متلاطم و متشنج در اکثر کشورهای اسلامی در آستانه ظهور به تصویر می‌کشند که البته این تلاطم و اختلافات، جزء جدایی ناپذیر هر تغییر و انقلابی است؛ زیرا عده‌ای که مخالف تغییر و انقلاب هستند و منافع و موجودیت خود را در خطر می‌بینند، تلاش می‌کنند به هر وسیله ممکن، حتی با ارتکاب جنایات هولناک، جلوی انقلاب را بگیرند. هر چند مبداء زمانی و فاصله مشخصی برای این فتنه‌ها و اختلافات تا ظهور ذکر نشده است؛ اما آنچه مسلم است این که فتنه‌ها و اختلافاتی که مدتی قبل از ظهور در جوامع انسانی و خصوصا در خاورمیانه به عنوان مکان جغرافیایی ظهور وجود دارد؛ در سال‌های منتهی به ظهور تشدید می‌شود و در سال ظهور به اوج خود می‌رسد. فتنه تیر و تاری پدید آید و آن‌گاه فتنه به دنبال فتنه برپا شود تا این که مردی از اهل بیت من به نام مهدی خارج شود. اگر او را درک کردی، با او باش تا از هدایت یافتگان باشی.^۶

مردم شرق و غرب به اختلاف می‌گرایند، اهل قبله (مسلمانان) نیز دچار اختلاف می‌شوند، مردم از نا امنی به شدت رنج می‌برند و این چنین روزگار سپری می‌شود تا منادی آسمانی ندا دهد ...^۷

۱. شیخ طوسی، غیبت، ص ۱۱۱؛ سید بن طاووس، ملاحم والفتن ص ۱۳۴، نعمانی، الغیبه، ص ۱۲۳ و کاظمی، بشاره الاسلام، ص ۹۲.
۲. سید بن طاووس، ملاحم والفتن، باب ۷۶، ص ۲۹.
۳. نعمانی، الغیبه، ص ۳۰۵؛ مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، ج ۵۲، ص ۲۵۳؛ مقدسی شافعی، البدء والتاریخ، ج ۲، ص ۱۷۷ و همان، عقد الدرر، ص ۸۴.
۴. شیخ طوسی، الغیبه، ص ۴۶۳؛ قمی، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۴؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۵۱، ص ۴۶؛ کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۳۷؛ صافی گلپایگانی، منتخب الاثر، ج ۲، ص ۱۶۷ و پورسید آقایی، مواجهه امام زمان با قوم یهود در عصر ظهور، فصلنامه مشرق موعود، ش ۴۲.
۵. نعمانی، الغیبه، ص ۲۸۰ و شیخ طوسی، الغیبه، ص ۴۶۳.
۶. سیوطی، الحاوی للفتاوی، ج ۲، ص ۱۳۸.
۷. نعمانی، الغیبه، ص ۱۳۲ و سید بن طاووس، ملاحم والفتن، ص ۱۱۴.

... و آن سالی است که در تمام سرزمین عرب اختلافات روی می‌دهد.^۱
آن گاه که در عراق اضطراب‌های شدید آرامش سلب کرد و اختلافات شام را فرا گرفت و اهل
یمن بر سر حکومت درگیر شدند ...^۲

شما را به مهدی علیه السلام بشارت می‌دهم، هنگامی که اختلاف شدید در میان مردم پدید آید و
زلزله‌های سختی واقع شود، او قیام می‌کند.^۳

قائم قیام نمی‌کند، مگر پس از وحشت شدید، زلزله‌ها و فتنه‌های فراگیری که بر مردم چیره
شود و طاعونی پیش از آن شایع شود و شمشیر برنده‌ای در میان عرب پدید آید و اختلاف در
میان مردم افتد...^۴

اتفاقات و حوادث شام را شاید بتوان از مهم‌ترین، تاثیر گذارترین رویدادهای آخرالزمانی دانست.
جرقه آخرالزمان از منطقه شام زده می‌شود و آتش آن به سرعت شرق و غرب و شمال و جنوب
را در می‌نوردد و خبر بزرگ آغاز عصر جدید اعلام می‌شود. خاورمیانه و حضور کشورهایی چون
ایران، عراق، سوریه، حجاز، اردن، مصر، ترکیه و فلسطین در آن، در طول تاریخ منشا حوادث و
تحولات مهمی در دنیا بوده و مرکز بیش‌تر حوادث آخرالزمانی نیز خواهند بود؛ مثلاً بیش‌تر
جنگ‌ها و برخوردهای شدید (و احتمالی) آینده، در این موقعیت و محدوده زمانی و مکانی رخ
خواهد داد.

شهر لد

شهر «لد» از جمله شهرهایی قدیمی است که در صدر اسلام مردمان آن به اسلام گرایش پیدا
کردند. براساس برخی روایات مهدوی، قتل دجال در این شهر رخ خواهد داد که در ادامه به آن
اشاره خواهد شد.

تاریخچه شهر لد

این شهر در فلسطین اشغالی است.^۵ در گذشته آن را جزو منطقه شام دانسته‌اند.^۶

۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۲۲۲.

۲. یزدی حائری، الزام الناصب، ص ۲۰۴.

۳. شیخ طوسی، غیبت، ص ۱۱۱ و سید بن طاوس، ملاحم و الفتن، ص ۱۳۴.

۴. نعمانی، الغیبة، ص ۱۲۳ و کاظمی، بشارت الاسلام، ص ۹۲.

۵. شهاب الدین ابو عبد الله یاقوت بن عبد الله الحموی، معجم البلدان، ج ۵، ص ۱۵.

۶. إسماعیل بن صاحب بن عباد، المحيط فی اللغة، ج ۹، ص ۲۶۱.

نخستین واقعه برخورد مسلمانان با رومیان در زمان خلافت خلیفه اول، در سرزمین فلسطین بود و فرماندهی سپاه را عمرو بن عاص بر عهده داشت. سپس وی غزه را فتح کرد و پس از آن، سبسطیه و نابلس را گشود و بر مردم آن دیار جزیه مقرر و سپس شهر لد و نواحی آن را فتح کرد.^۱

وضعیت لد در دوران معاصر

این شهر طبق مستندات تاریخی، قبل از اشغال فلسطین توسط رژیم اشغالگر قدس، از لحاظ قومیتی و جمعیتی با اکثریت اعراب مسلمان بوده است؛ ولی با اشغال سرزمین فلسطین و با سیاست تغییر قومیتی این رژیم و اخراج ساکنان اصلی آن از سرزمین مادری شان در حال حاضر در دست اکثریت یهودیان قرار دارد. شهر لد از اواخر قرن ۱۹ میلادی که اولین خطوط راه‌آهن در فلسطین عثمانی احداث شدند تا به امروز، نقطه‌ای استراتژیک در شبکه راه‌آهن منطقه بوده است. شهر لد دارای بزرگ‌ترین «بندر خشک» (یا حیاط ریلی) اسرائیل می‌باشد.^۲ شرکت راه‌آهن اسرائیل، مالک خطوط مسافری ریلی است که شهر لد را به اقاص نقاط کشور، مثل تل‌آویو، حیفا، عسقلان، بئر السبع، و بیت شمش وصل می‌کند.

فرودگاه بین‌المللی بن‌گوریون، فرودگاه اصلی سرزمین‌های اشغالی و متصل‌کننده این کشور به دنیای خارج، که تا پیش از دهه ۱۹۷۰ میلادی با نام «فرودگاه لد» شناخته می‌شد، در هفت کیلومتری شمال این شهر قرار دارد.^۳ جاده شماره ۴۴، این شهر و شهر همسایه، رمله را مستقیم به یافا در ساحل مدیترانه وصل می‌کند.^۴

قتل دجال در باب لد

مسلم در کتاب خود در چند حدیث به وصف دجال و قتل او اشاره دارد. او از پیامبر اکرم ﷺ در مورد دجال چنین نقل می‌کند:

«فینما هو كذلك اذ بعث الله المسيح بن مريم فينزل عند المنارة البيضاء شرقي دمشق ... فيطلبه حتى يدرکه بباب لد فيقتله؛ در این هنگام خداوند، مسیح بن مريم

۱. أحمد بن يحيى بلاذري، فتوح البلدان، ص ۲۰۰.

۲. به نقل از دانشنامه مجازی ویکی‌پدیا.

۳. همان.

۴. همان.

را مبعوث می‌کند. او در کنار مناره سفید رنگی در قسمت شرقی دمشق فرود می‌آید ... دجال را دنبال می‌کند تا این‌که او را در کنار درب لدّ می‌یابد و به قتل می‌رساند.^۱ البته در منابع شیعی قتل دجال به دست امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَام گذاشته شده است. امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام فرمود:

«خدای تعالی چهارده هزار سال پیش از آن‌که خلقش را بیافریند، چهارده نور آفرید که ارواح ما بود.» گفته شد: یا ابن رسول الله! آن چهارده تن چه کسانی هستند؟ فرمود: «محمد و علی و فاطمه و حسن و حسین و ائمه از فرزندان حسین و آخرین آن‌ها قائمی است که پس از غیبتش قیام می‌کند و دجال را می‌کشد و زمین را از هر جور و ظلمی پاک می‌کند.»^۲

نتیجه گیری

با توجه به مطالب گذشته، سرزمین شام مناطق وسیعی از غرب آسیا، سوریه، اردن، لبنان و فلسطین اشغالی را شامل می‌باشد و باب لد یکی از شهرهای این سرزمین شمرده می‌شود. با توجه به موقعیت خاص و استراتژیک این سرزمین، روایات فراوانی در مورد نقش و جایگاه آن وارد شده و با توجه به تحولات و اتفاقات آخرالزمانی مربوط به این منطقه، از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است و نیز محل وقوع درگیری و جنگ‌های مهم و سرنوشت ساز خواهد بود که سرنوشت نبرد نهایی حق و باطل را مشخص خواهد کرد. طبق روایات، این سرزمین محل خروج سفیانی و دجال و محل کشته شدن این دو عنصر شرور توسط اولیای الهی است و نقش بسزایی در تحولات آخرالزمان خواهد داشت.

۱. مسلم ابن حجاج، صحیح مسلم، ج ۸، ص ۱۹۸.

۲. علی بن محمد بن بابویه، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۲، ص ۳۳۵.

منابع

۱. ابن ابی شیبہ، ابوبکر، المصنف فی الاحادیث والآثار، مکتبه الرشد، ریاض، ۱۴۰۹ق.
۲. ابن حبان، محمد، الصحیح، موسسه الرساله، لبنان، ۱۹۹۳م ۱۴۱۴ق.
۳. ابن حجاج، مسلم، صحیح، دارالحديث، قاهره، ۱۴۱۲ق.
۴. ابن حنبل، احمد، مسند، موسسه الرساله، لبنان، ۱۹۹۶م ۱۴۱۶ق.
۵. ابن عساکر، علی بن الحسن، تاریخ دمشق، دارالفکر للطباعه والنشر و التوزیع، بی تا.
۶. ابن کثیر، إسماعیل بن عمر، النهایة فی الفتن والملاحم، دار الجیل، بیروت، ۱۴۰۸ق.
۷. أبو الحسن أحمد بن یحیی البلاذری، فتوح البلدان، دار و مکتبه الهلال، بیروت، ۱۹۸۸م.
۸. اسماعیل بن صاحب بن عباد، المحيط فی اللغة، محقق: محمد حسن آل یاسین، ناشر، عالم الکتاب، بیروت، ۱۴۱۴ق.
۹. پورسید آقایی، علی، مواجهه امام زمان با قوم یهود در عصر ظهور، فصلنامه مشرق موعود، شماره ۴۲، غیبت نعمانی ص ۲۸۰.
۱۰. حائری یزدی، علی، الزام الناصب فی اثبات حجه الغائب، موسسه الاعلمی، بیروت، ۱۴۲۲ق.
۱۱. حموی، شهاب الدین ابوعبدالله یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ج ۳، بی تا.
۱۲. خراسانی، محمد جواد، مهدی منتظر، نورالکتاب، مشهد، ۱۳۸۸.
۱۳. دوانی، علی، مهدی موعود (ترجمه بحار الانوار)، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۵.
۱۴. روحانی، حسن، آشنایی با کشورهای اسلامی، مشعر، قم، ۱۳۹۴.
۱۵. سیدابن طاووس، التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن، قم، موسسه صاحب الامر، ۱۴۱۶ق.
۱۶. سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر، الحاوی للفتاوی، دارالکتب العربیه، بیروت، بی تا.
۱۷. شهاب الدین ابو عبد الله یاقوت بن عبد الله الحموی، معجم البلدان، دار صادر. بیروت، بی تا.
۱۸. صافی گلپایگانی، لطف الله، منتخب الاثر فی اثبات حجه المنتظر، موسسه السیده المعصومه، قم، ۱۴۱۹ق.
۱۹. صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی، کمال الدین و تمام النعمه، مسجد مقدس جمکران، قم، ۱۳۸۶.
۲۰. طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الکبیر، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۵ق.
۲۱. طوسی، محمد بن حسن، غیبت، ترجمه و محقق: مجتبی عزیزی، مسجد مقدس جمکران، قم، ۱۳۸۷.

۲۲. قاضی نورالله مرعشی، احقاق الحق و ازهاق الباطل، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، قم، ۱۴۰۹ق.
۲۳. قطب‌الدین راوندی، الخرائج و الجرائح، مؤسسه امام مهدی علیه السلام، قم، ۱۴۰۹ق.
۲۴. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تحقیق موسوی جزائری، طیب، دارالکتاب، قم، ۱۴۰۴ق.
۲۵. قندوزی، سلیمان بن ابراهیم، ینابیع الموده لذوی القربی، قم، اسوه، ۱۴۲۲ق.
۲۶. کاظمی، مصطفی بن ابراهیم، بشاره الاسلام، تحقیق: حسن نزار، بیروت، موسسه بلاغ.
۲۷. کامل سلیمان، یوم الخلاص فی ظل القائم المهدي، موسسه انصارالحسین علیهم السلام الثقافیه، تهران، ۱۹۹۱م.
۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم، دارالحديث، ۱۳۸۷.
۲۹. کورانی، علی، عصر ظهور، شرکت چاپ و نشر بین الملل، تهران، ۱۳۹۰.
۳۰. گای لسترن، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، بین‌النهرین، ایران و آسیای مرکزی از زمان فتوحات مسلمین تا ایام تیمور، مترجم: محمود عرفان، ۱۳۳۷.
۳۱. متقی هندی، علی بن حسام‌الدین، کنزل العمال فی سنن الاقوال والافعال، موسسه الرساله، بیروت، ۱۴۰۱ق.
۳۲. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، موسسه الوفاء، بیروت، ۱۴۰۳ق.
۳۳. محمد بن علی بن صدوق، کمال‌الدین و تمام‌النعمه، مؤسسه النشر الإسلامی، قم، ۱۴۱۶هـ.
۳۴. مسلم ابن حجاج، صحیح، قاهره، دارالحديث، ۱۴۱۲ق.
۳۵. مقدسی شافعی سلمی، یوسف بن یحیی، عقدالدرر فی اخبار المنتظر، قم، مسجد مقدس جمکران، ۱۴۲۴ق.
۳۶. مقدسی شافعی، مطهر بن طاهر، البدء و التاریخ، مکتبه الثقافه الدینییه، بی تا.
۳۷. نعمانی، محمد بن ابراهیم، الغیبه، ترجمه سید احمد فهری زنجانی، اسلامیه، تهران، ۱۳۶۳.